

els decrets dels dies 4 de novembre, 18 de novembre i 17 de desembre de 1868). I és que la història política d'aquests episodis lligats a l'organització sanitària és encara ben lluny d'aclarir-se: com s'explica, si no, que l'Ajuntament de Barcelona s'apressi a cessar els *médicos higienistas* just després de l'alçament revolucionari i que la premsa mèdica de Barcelona es reorganitzi radicalment a partir d'aleshores?

CARLES GRABULEDA I TEIXIDOR

DD.AA., «El agua en los regadíos mediterráneos. Nuevos enfoques y problemas», *AREAS. Revista de Ciencias Sociales*, núm. 17 (1997), Universidad de Murcia, Caja Murcia, 192 pp.

Després de tres anys de parèntesi, la Universitat de Múrcia, amb el suport econòmic de Caja Murcia, ha editat un nou número de la revista *AREAS*, dedicat monogràficament als problemes hídrics dels regadius del sud-est peninsular. No és la primera vegada que M. Teresa Pérez Picazo i Guy Lemeunier —directors de la revista— aborden aquesta temàtica. Ambdós autors, al 1990, coordinaren el llibre *Agua y modo de producción*, publicació a la qual hauríem d'afegir diverses investigacions signades individualment. El present número d'*AREAS* ha d'esdevenir, com féu l'esmentat llibre, una obra de referència ineludible per als interessats en la cultura mediterrània de l'aigua.

M. T. Pérez Picazo obrí l'editorial amb el cèlebre *Decíamos ayer* de fra Luis de León, tot mirant de recuperar l'esperit i l'orientació temàtica de la primera etapa de la publicació. Malgrat els canvis en el format —sensiblement millorat— i en l'organització del consell de redacció, Pérez Picazo ha volgut confirmar les directrius marcades a l'editorial del primer número de la revista, aparegut l'any 1982: *La revista tratará sobre todo de Murcia y esencialmente de Historia. Pero no sólo de Murcia ni exclusivamente de Historia*. De fet, només quatre articles es restringeixen a l'àmbit murcià —enfront de quatre referits al País Valencià, dos a la província d'Almeria i altres dos al conjunt del sud-est peninsular— i al costat dels vuit articles de temàtica històrica hi figuren quatre més elaborats des d'altres ciències socials. Així doncs, al número 17 d'*AREAS* es presenten dotze articles que escometen, des de plantejaments variats, l'estudi dels espais hidràulics d'un territori culturalment heterogeni, però marcat per un condicionament físic comú: l'aridesa.

Les vuit col·laboracions de temàtica històrica han estat ordenades cronològicament. La primera d'elles és un estudi d'Ángel Poveda Sánchez sobre dos microsistemes de reg de l'Alt Maestrat —als antics dominis del *hispn* de Culla—. L'article —Estudio de dos casos de hidraulismo andaluzi localizados en el Alto Maestrazgo (Castellón)— és el resultat de diverses campanyes de prospecció i excavació arqueològica, les quals formaven part d'un projecte de la Universitat d'Alacant i l'Autònoma de Barcelona dirigit pel professor Barceló. El treball conté una primera part on s'enuncien els principis de la hidràulica andalusina —formulats per Miquel Barceló i el seu equip en diverses publicacions— i descriu després el resultat de la recerca a l'Alt Maestrat: uns microsistemes de reg molt semblants a altres petites hidràuliques de les muntanyes d'Al-Andalus, estudiades pel grup investigador de Barceló des de la dècada passada.

El segon article, escrit per Guy Lemeunier, duu per títol *Drenaje y crecimiento agrícola en la España mediterránea (1500-1800)*. En ell, l'investigador del CNRS reflexiona sobre el procés històric de sancjament dels espais palustres al sud-est peninsular. L'autor divideix en tres etapes el període 1500-1800. La primera, fins 1700, es caracteritza per l'escàs abast de les iniciatives bonificadores i pel manteniment de les activitats extensives —caça, pesca,

ramaderia i recol·lecció de plantes— practicades des de l'edat mitjana. La segona etapa —del 1700 al 1750—, suposa, al seu parer, uns "anys frontissa", que donen pas a una conjuntura molt favorable a l'expansió sanejadora durant la segona part del segle XVIII —tercera etapa—, en bona mida afavorida per l'empenta arrossera i el desig de combatre les endèmiques terçanes. Lemeunier destaca, encertadament, la vinculació entre els treballs de drenatge i l'ampliació dels regadius, subratlla la importància l'emfíticusi en la colonització d'aquests espais i inscriu el procés dins un moviment de reconquesta del litoral, palès arreu de tot l'Europa mediterrània. L'article ha estat confegit a partir de fonts bibliogràfiques —majoritàriament de les dècades dels 70 i 80—, la qual cosa limita els resultats i causa errades puntuals. L'autor ensopega, per exemple, a l'Albufera de València, on no hi hagueren *tancats* ni *enterraments* abans del segle XIX, una errada presa de la bibliografia consultada. Cau també en un vell parany: anomenar grau —que significa port— la gola de les albuferes. Malgrat aquestes mancances, l'article és una síntesi valuosa i necessària, un estat de la qüestió que ha d'esdevenir el punt de partida sobre el qual obrir noves perspectives de recerca.

Tomás Peris Albentosa signa el tercer dels articles dedicats al regadiu de l'època medieval i moderna. És una reflexió, a partir d'estudis propis i d'altres autors, sobre *La conflictividad hidráulica en el País Valenciano entre los siglos XIII y XVIII*. Amb ella, l'historiador combat el mite sorgit entorn del Tribunal de les Aigües, un *pésimo referente* —hi diu— *para conceptualizar la conflictividad en el regadío histórico valenciano*. El regadiu històric valencià és, al seu entendre, una realitat heterogènia i inevitablement conflictiva, com demostra d'ençà la descripció de diversos casos. Peris Albentosa pensa que existeix un considerable dèficit bibliogràfic sobre la conflictivitat hidràulica al País Valencià i, en conseqüència, hi planteja diverses perspectives i propostes per al seu estudi, les quals, atès l'estat actual de la qüestió, han d'encetar-se per l'establiment d'una tipologia de conflictes hidràulics basada en l'estudi de casos concrets. D'altra banda, l'historiador adverteix sobre les dificultats d'aïllar la conflictivitat hidràulica del conjunt d'antagonismes del món rural, alhora que assenjala algunes de les imbricacions de l'ús de l'aigua a l'economia i la societat de l'antic regne valencià. Finalment, analitza tot un seguit de factors —intervencionisme estatal, canvis en la gestió, etc.— que contribuïren a mantenir la conflictivitat hidràulica dins uns marges acceptables per les comunitats camperoles, malgrat el desequilibri, secular i creixent, dels recursos hídrics i les superfícies regades.

Quatre articles s'ocupen de l'evolució dels regadius del sud-est peninsular als segles XIX i XX. El primer d'ells, obra d'Enric Mateu i Salvador Calatayud, també està dedicat a la conflictivitat generada per l'aigua. Duu per títol *Control del agua y conflictividad social en la expansión del regadío: la Acequia Real del Júcar. 1840-1900*. Els autors hi examinen les vicissituds del procés expansiu del regadiu al principal macrosistema valencià, al llarg d'un període molt conflictiu, caracteritzat per l'escassetat dels recursos hídrics i l'oposició dels vells hereters a l'ampliació del reg. Mateu i Calatayud exposen, inicialment, les dificultats tècniques i socials per controlar la superfície regada efectivament, la qual cosa afavoria el frau i suposava un greuge comparatiu per al vells hereters. A partir de l'anàlisi de diversos enfrontaments —d'expedients conservats al ric arxiu de la Sèquia Reial— s'hi analitzen diferents modalitats de conflictes d'un hidrosistema que operava al límit de les seues possibilitats físiques, en un moment de canvi social i polític generat pel triomf del liberalisme.

L'article de Marc Ferri, aborda, precisament, la reorganització liberal dels regadius valencians, una fita clau en la configuració d'aquests sistemes hidràulics —*Reorganización de los regadíos valencianos en el siglo XIX: las ordenanzas liberales de la provincia de Valencia (1835-1850)*—. Es tracta d'un procés de reforma de les ordenances de les

principals sèquies valencianes, que perseguia adequar la regulació dels regadius als principis doctrinaris del liberalisme. Fins l'inici del segle XIX, el govern dels sistemes hidràulics valencians l'havia exercit, en cada cas, una vila reial o un poble —jussà o sobirà— que disposava d'antics privilegis sobre la resta d'usuaris. Les ordenances liberals capgiraren aquesta situació, que havia estat germen d'enfrontaments seculars. Ferri, gràcies al buidatge del fons d'aigües de l'Arxiu de la Diputació de València, ha pogut identificar els principals trets d'aquesta intervenció estatal. Els desequilibris de poder foren corregits mitjançant la implantació de les juntes generals de regants, s'incrementaren les quotes de poder de l'administració estatal i es privilegiaren determinats aprofitaments —reg i abastaments urbans i industrials—, limitant o prohibint antics usos comunals.

Per la seua banda, M. Teresa Pérez Picazo analitza l'abast socioeconòmic i tecnològic de la política hidràulica dels segles XIX i XX als regadius del Segura —*Cambio institucional y cambio agrario. La gestión del agua en los regadíos del Segura, s. XIX y XX*—. Amb l'article la historiadora pretén exposar l'evolució del context institucional que va envoltar el creixement agrari contemporani de la vega del Segura. L'autora desenvolupa la seua argumentació entorn de tres eixos, els quals marquen tres fets distintius dels regadius del Segura: els recursos hídrics —escassos i desigualment repartits—, els sistemes de control de l'aigua —centralitzats— i l'agricultura —amb predomini de la propietat camperola—. L'estudi de l'evolució d'aquestes paràmetres permet a l'autora distingir tres etapes successives. La primera, des de les reformes liberals a la gran depressió, caracteritzada per una agricultura camperola d'autoabastament, de petites i mitjanes hidràuliques gestionades per les oligarquies locals. Segonament, els anys d'apogeu de l'agricultura camperola, des de dita depressió fins a la dècada dels trenta, quan s'expandeix l'hortofructicultura, s'incrementa la demanda d'aigua i l'Estat intervé desenvolupant grans obres d'infraestructura hidràulica. L'última etapa, dels anys cinquanta ençà, queda definida —segons l'autora— per la gran hidràulica tecnificada, dominada per l'Estat i l'economia de mercat.

El quart article, situat a l'edat contemporània —*Los regadíos de la Andalucía árida (siglos XIX y XX). Expansión bloqueo y transformación*—, signat per Andrés Sánchez Picón, manté clars paral·lelismes amb l'anterior. L'autor hi examina l'evolució del regadiu almerienc durant els darrers dos-cents anys i en proposa una periodificació. Cinc etapes —descrites detalladament al llarg de l'article— defineixen, al seu parer, la peculiar via de modernització de l'agricultura almerienc. Fins mitjan segle XIX —primera etapa— la petita hidràulica tradicional creix al ritme que marquen les necessitats de l'autoabastament de la població. De 1860 a 1936 —segona etapa—, s'experimenta un moderat desenrotllament de l'agricultura comercial, fase que dona pas al període d'estancament de l'autarquia franquista —de 1936 a 1953—. Entre 1953 i 1984, té lloc una revolució verda, que esperonà l'economia de la província. Aquest model entrà en crisi la passada dècada —última etapa—, a causa —principalment— de la sobreexplotació dels aquífers.

La darrera aportació feta des de la ciència històrica tracta un episodi ben recent: la problemàtica del transvasament Tajo-Segura. L'article de Melgarejo Moreno —*El trasvase Tajo-Segura, en el centro de la tormenta política de la transición*— sintetitza algunes idees ja exposades en allò que fou la seua tesi doctoral, *La política hidràulica: la Confederación Hidrográfica del Segura (1926-1986)*, defensada el 1993 a la Universitat de Múrcia. A la seua col·laboració al número 17 d'AREAS, Melgarejo descriu la polèmica suscitada per l'aprovació de la *Ley sobre el Aprovechamiento Conjunto Tajo-Segura* de 1971, un acalorat debat que motivà la promulgació, el 1980, de la *Ley de Régimen Económico del Trasvase Tajo-Segura*, la qual establia mecanismes de compensació més complexos entre les conques afectades. Melgarejo sospesa el posicionament dels partits polítics de la transició, incideix en les contradiccions entre els seus òrgans regionals i estatals i detalla,

fil per randa, les seues actuacions i declaracions públiques. Resulta inusual trobar una anàlisi tan rigorosa d'un conflicte tan viu com aquest.

El geògraf Francisco Calvo García-Tornel obrí l'apartat dedicat a les aportacions fetes des d'altres ciències socials, amb un article sobre el planejament urbà a les vores del riu Segura —*Ciudad y río en la cuenca baja del Segura*—, on es para especial atenció a la ciutat de Múrcia. L'article demostra com la defensa de les inundacions —concretada en diversos treballs de canalització— ha esdevingut prioritària en la configuració urbana dels pobles i ciutats ribereñes. Només a Múrcia, des del segle XVIII, tot un seguit d'intervencions permeteren la consolidació d'una façana monumental vora riu. En altres indrets, com a Oriola, l'absència de planejament va provocar que les cases es premeren vora riu, estretant el seu caixer. El text, força interessant, hauria guanyat amb la inclusió de vistes o plànols.

Francisco López Bermúdez i M. C. Sánchez Fuster, a l'article *Las sequias y su impacto en el riesgo de desertificación de la cuenca del Segura. Apuntes para la gestión y sustentabilidad del agua*, insisteixen en la necessitat de capgirar les polítiques ambientals i econòmiques per combatre les sequeres i el seu impacte sobre la societat i els ecosistemes del sud-est peninsular. Després d'una introducció conceptual, on es revisa la percepció de les sequeres, els autors efectuen un diagnòstic de la conca del Segura, la qual presenta un greu dèficit hídric estructural. Des de fa alguns dècades les demandes superen les disponibilitats de la regió, generant deseconomies sobre l'agricultura i causant diversos impactes sobre el medi natural —minva de la coberta vegetal, pèrdua de sòls i increment de les taxes d'erosió—. En conseqüència, s'hi proposen diverses mesures per garantir la sostenibilitat de l'activitat econòmica regional —depuració, obres hidràuliques, conscienciació i estalvi— i s'hi demana una reflexió crítica sobre el model de desenvolupament vigent.

La contribució de Melchor Senent Alonso, *La gestión de acuíferos en regiones áridas y semiáridas*, enllaça amb la problemàtica introduïda per López Bermúdez i Sánchez Fuster. No és tracta, emperò, d'un article de recerca. Senent Alonso hi aprofita les pàgines de la revista per difondre els conceptes de recursos i reserves en aigües subterrànies i per exposar algunes idees per a una explotació sostenible dels aqüífers. L'autor, en un article molt esquemàtic, defineix tipològicament les estratègies d'aprofitament de les aigües subterrànies —insistent en el concepte de sobreexplotació— i repassa nocions bàsiques sobre l'avaluació i la gestió dels aqüífers.

Un article de Jaime de Pablo Valenciano —*Factores medioambientales limitantes del desarrollo económico de los cultivos intensivos de Almería*— tanca la revista. Hom hi analitza la sostenibilitat de l'agricultura d'hivernacle del litoral almerienc. Les primeres pàgines de la col·laboració de Jaime de Pablo es dediquen a explicar el concepte de desenvolupament sostenible, en el qual es basen, en bona mida, els esmentats treballs de Senent Alonso i López Bermúdez-Sánchez Fuster. Des d'aquesta perspectiva, l'estudi de l'agricultura intensiva almerienc ha permès a aquest autor detectar una sèrie de recursos naturals —com l'aigua o l'arena, emprada als cultius sorrats— i residus —plàstics dels hivernacles, envasaments, etc.— que poden estrangular el desenvolupament futur d'aquest sector productiu, a més de generar deseconomies sobre altres, com ara el turisme. L'autor considera inviable el plantejament immediat d'una relació harmònica entre l'agricultura intensiva i el medi ambient, però alhora creu imprescindible engegar, en un termini prudencial, determinades mesures —impulsar el reciclatge de recursos i residus i construir plantes desalinitzadores de l'aigua— encaminades a assegurar el futur del sector productiu sobre el qual es fonamenta l'economia de la província.

En definitiva, el número 17 d'*AREAS* ofereix una visió pluridisciplinària de la problemàtica dels regadius del sud-est peninsular, combinant articles de reflexió teòrica i investigacions

fetes a partir d'hores d'arxiu i treball de camp. S'hi fan interessants aportacions sobre alguns aspectes d'actualitat entre els investigadors, com ara els problemes de l'agricultura intensiva d'Almeria i Múrcia o la conflictivitat dels regadius històrics. Es tracta, en conjunt, com hem dit adès, d'una aportació que serà objecte de nombroses referències en el futur. Per aquesta raó, és una llàstima que la revista, de presentació atractiva i original disseny gràfic, continga tantes errades ortogràfiques o tipogràfiques, especialment pel que fa als resums en anglès. No crec que se n'hagen fet proves d'impremta. D'altra manera no es pot comprendre, per exemple, que un croquis a tres quarts de pàgina —pres per Poveda Sánchez d'un article de M. A. Argemí i altres autors— hi siga reproduït a l'inrevés. Val a dir, emperò, que la qualitat científica dels articles no se'n ressent gens ni mica i que estem segurs que els primers en lamentar aquest fet hauran sigut els mateixos autors i els editors de la revista. Ens cal, per tant, felicitar-los per la reaparició d'*AREAS* i desitjar als editors molta sort en aquesta nova etapa.

CARLES SANCIBUS

Universitat Politècnica de València

Algunes qüestions sobre l'integrisme. A propòsit de: HIBBS-LISSORGUES, Solange, *Iglesia, prensa y sociedad en España (1868-1904)*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert y Diputación de Alicante. Alacant, 1995.

El llibre que comentarem de Solange Hibbs-Lissorges *Iglesia, prensa y sociedad en España (1868-1904)* és una síntesi de la tesi doctoral de l'autora que, amb el títol de «Traditionalisme et "esprit nouveau" dans l'Eglise catholique espagnole à travers la presse catholique catalane de 1868 à 1900», defensà a la Universitat de Tolosa II de Llenguadoc, l'any 1984. Tesi que fou ja recensionada per Casimir Martí en l'*Anuari 1989 de la Societat d'Estudis d'Història Eclesiàstica Moderna i Contemporània de Catalunya* (p. 173-177) i publicat el 1991). Onze anys després, s'ha editat aquest treball d'investigació en un llibre i en versió castellana, la qual cosa ens servirà per fer una anàlisi dels treballs que sobre l'integrisme s'han fet en els darrers anys i les coses que, al nostre entendre, resten per fer. L'autora ja ens assenyalà que el volum «es una síntesis a la par que una ampliació de nuestra tesis doctoral» i això és important de remarcar-ho perquè pot incorporar, d'aquesta manera, el llibre de Joan Bonet i Casimir Martí *L'integrisme a Catalunya*, publicat el 1990, sens dubte una aportació fonamental sobre aquesta temàtica.

Estem en un moment en el qual podem donar unes pinzellades sobre l'estat dels estudis a propòsit d'un fet tan important per a la història de Catalunya i d'Espanya com és l'actuació de l'integrisme religiós. Tradicionalment, les referències sobre les diferents posicions religioses en l'Espanya contemporània es feien a través de vessants absolutament doctrinals. Tot plegat s'emmarcava en el tractament de l'anomenat «problema religiós», que com el «problema militar» o el «problema regionalista», ha marcat bona part de les controvèrsies polítiques de l'Espanya contemporània. No es podien analitzar els fenòmens perquè ells mateixos configuraven els escenaris de conflicte. La tensió clericalisme-anticlericalisme; la controvèrsia entre religiós i modernitat; la defensa del paper de l'Església en la societat o, d'altra banda, el paper preponderant que havia de jugar l'Estat, feia que fos estèril qualsevol tractament historiogràfic i tot s'hagués de reduir a defenses apològiques dels diferents posicionaments. Només ha faltat la tràgica història de la Segona República i els estralls del franquisme per encarcarar una posició doctrinària que havia de fer prevaldre, per damunt de tot, una justificació de la catolicitat eterna d'Espanya, del règim com un defensor dels valors autèntics de la religió i un garant d'una moralitat estricta que emana-